

کتیبه آیه الکرسی علیرضا عباسی در موزه آستان قدس رضوی

بهزاد نعمتی

در دوره صفوی و به ویژه در دوره شاه عباس اول، حرم امام رضا (علیه السلام) مرکز توجه حکومت بود. عباس اول (حکومت ۹۹۶-۱۰۳۸ ق.) کارهای فراوانی برای آبادانی حرم انجام داد. در جریان این فعالیت‌ها هنرمندان بزرگی عهده دار برخی امور بودند. از جمله علیرضا عباسی خوشنویس نامدار که در حرم، کتیبه‌هایی از او باقی مانده است. یکی از کارهای بسیار نفیس و منحصر به فرد او، چند لوح کتیبه طلای آیه الکرسی به خط اوست که به همراه کتیبه‌های زرین دیگر، روی صندوق چوبی مزار امام (علیه السلام) قرار داشته است. این کتیبه‌ها از نظر هنرهای خطاطی و فلزکاری نمونه‌های بسیار ارزشمندی محسوب می‌شود. اثر مذکور در دوره پهلوی به بانک مرکزی انتقال یافت و سپس مجدداً به آستان قدس رضوی بازگردانده شدند. اکنون این کتیبه‌ها در موزه مرکزی آستان قدس رضوی قرار دارد.

مقاله حاضر به معرفی کتیبه‌های مذکور می‌پردازد.

الواح آیهاالکرسی بخشی از کتیبه های نصب شده بر صندوق چوبی مرقد امام رضا(علیه السلام) بوده است. الواح دیگر شامل کتیبه های فارسی و عربی به خط ثلث و نستعلیق است. شاه عباس اول صفوی بعد از بازپسگیری مشهد از ازبکهای مهاجم در آخر سده دهم هجری، در طی چند سفر به این شهر تلاش کرد تا خرابیهای مهاجمان را بازسازی کرده، حرم مطهر را آباد کند (سیدی، ۱۶۶ و ۱۷۲).

نصب صندوق چوبی بر مزار حضرت در سال ۱۰۲۲ ق. یکی از کارهای مهم شاه در این سفرها بود. این صندوق از چوب فوفل ساخته و کتیبه های طلا بر گرد آن نصب شد. (نقدی، ۱۱۶ نقل از اعتمادالسلطنه) اینکه تاریخ خطاطی و فلزکاری اثر با نصب صندوق یازده سال فاصله دارد، احتمالاً مربوط به ساخت صندوق و تغییرات احتمالی در روضه منوره حضرت است. مطابق کتیبه فارسی، با دستور شاه، الواح زرین تدارک دیده و بر روی صندوق نصب شد. طلاکاری صندوق یک بار دیگر و در زمان شاه تهماسب نیز انجام شده

یکی از نفایس موجود در گنجینه آستان قدس رضوی و خزانه آن، مجموع شش لوحه طلایی حاوی کتیبه قرآنی آیهاالکرسی، به خط ثلث علیرضا عباسی و عمل دست مست علی زرگر است.

آیه الکرسی آیه ۲۵۵ و به روایت برخی مفسران آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ سوره بقره، دومین سوره قرآن مجید است. در قرآن تنها یک مورد از کرسی خداوند سخن به میان آمده و آن همین آیه است: «وسع کرسیه السموات والارض» / کرسی او به پهنای آسمان ها و زمین است. اشتهار این آیه به دلیل همین عبارت است. این آیه در زمان پیامبر اکرم(صل الله علیه و آله و سلم) نیز به همین نام معروف بوده است. پیامبر (صل الله علیه و آله و سلم) فرمود با عظمت ترین آیات قرآن آیه الکرسی است. سرور سخن ها قرآن است و سرور قرآن سوره بقره است و سرور سوره بقره آیه الکرسی است. این آیه در میان مسلمانان همیشه مورد توجه و تعظیم خاصی بوده و علت آن است که همه معارف و تعالیم اسلام بر اساس توحید استوار است و در آیه الکرسی توحید به جامع ترین شکل و در نهایت ایجاز و اختصار بیان شده است. در این آیه

قرینه سازی، موازنه حروف و استفاده از حروف کشیده

بود. مطابق امضای موجود در اثر، متن کتیبه های طلا را خوشنویس بزرگ دوران صفوی علیرضا عباسی نوشت و استاد مست علی زرگر، آن را بر ورقه های طلای خالص حکاکی کرد (پیمایش؛ صمدی ۱۷) زرگری از هنرهای مورد علاقه شاهان صفوی بود که در این عصر، برای شکوه بخشی بیشتر به بناها و مزارات مذهبی رواج بیشتری یافت. (فتحی، ۱۴۴)

در طی سه سده بعد که بر روی صندوق چوبی چند ضریح نصب شد، کتیبه های طلا همچنان بر روی صندوق باقی بود (ملا هاشم خراسانی، ۶۴۰) و در نهایت در ۱۳۱۱ ش. در زمان نیابت تولیت محمدولی خان اسدی در دوره پهلوی اول، صندوق چوبی که پوسیده شده بود برچیده و کتیبه ها و سایر طلاهای نصب شده بر آن جدا گردید (احتشام کاونیان، ۳۷). بیشتر کتیبه ها شکسته و آسیب دیده بود. اما تلاش شد تا به ترتیب موجود حفظ شود؛ ولی باقی طلاها ذوب و به شمش تبدیل شد. این طلاها مدتی در ضریح مقدس نگهداری می شد تا در دوره نیابت تولیت فتح الله پاکروان در سال ۱۳۱۶ ش. به بانک

هم ذات خداوند توصیف شده و هم صفات و افعال او. از مفاهیم متعدّد این آیه دو مفهوم قیوم و کرسی بیش از هر مفهوم دیگر توجه و ژرف نگری متفکران مسلمان را برانگیخته است و عارفان و فیلسوفان و مفسران برای توضیح این مفاهیم، مباحث مشروحی آورده اند. یکی از سنت های رایج در میان مسلمانان این است که به هنگام ترک منزل یا در آستانه سفر و موارد مشابه آن، برای مصون ماندن جان و مالشان از خطرات احتمالی، آیه الکرسی می خوانند و از خدا می خواهند که آنان را از حوادث بد محفوظ بدارد. علت این امر آن است که در آیهاالکرسی آمده که غنودگی و خواب با ساحت خداوند راه ندارد و او آسمان ها و زمین و همه موجودات را حفظ می کند. خواننده این آیه از خدا می خواهد که این حفظ عمومی را شامل وی نیز بگرداند (مجتهد شبستری، ۲۷۷). با توجه به این مطلب، استفاده از این عبارت قرآنی برای صندوق مرقد مطهر حضرت رضا(علیه السلام)، به ویژه پس از گرفتاری عظیم و خرابی حمله ازبک ها در اواخر سده دهم هجری قمری، بهتر درک می گردد.

استفاده از مجموعه متنوعی از ده ها قلم، حکاکی انجام و با فرو کوبیدن زمینه اثر، برجسته کاری خطوط انجام شده است. (طباطبایی، ۲۹؛ شیخزاده؛ ظهوریان)

گل و بته های زمینه

بر زمینه لوح، تزئینات برجسته متنوعی از نقش های اسلیمی و گیاهی گل و بته ایجاد شده است. کتیبه ها با نوار نازکی قاب بندی شده اند و بر روی نوار قاب، گل میخ های طلایی بسیار ظریف، کتیبه ها را به زمینه چوبی متصل می کرده اند که بعضی از این گل میخ ها هنوز باقیمانده است. در لوح های فارسی، چون هر مصرع داخل یک لوحه است، قاب بندی هر لوحه در چهار طرف کامل می باشد؛ اما در برخی کتیبه های قرآنی، ضلع چپ قاب به علت ادامه یافتن عبارت، بسته می شود. (پیمایش) همانند دیگر آثار علیرضا عباسی، کرسی بندی خطوط با استادی هرچه تمام تر و با ملاحظه تناسب کشیدگی ها و خلوت و جلوت خوشنویسی انجام شده، خط قوت تمام دارد. (پیمایش) در این اثر کاتب به ترکیبی فوق العاده رسیده است. همچون نمونه های درخشان دیگر هنرمند در خلق آثار خوشنویسی، ترکیب های خلاقانه و هنرمندانه به بدایع نگاری های متقارن بر اساس «اعتدال موافق» در

ملی داده شد. دو سال بعد به جای آنها، املاکی در درگز برای آستان قدس رضوی خریداری گردید. (همو، ۳۸ و ۳۹؛ مؤمن ۹۳ و ۹۴؛ عطاردی ۷۰). پس از روی کار آمدن پهلوی دوم، با مجوز مجلس شورای ملی، طلاها و کتیبه های مذکور در سال ۱۳۲۵ ش. دوباره به آستان قدس رضوی بازگردانده شد و ۲/۳۱۴/۷۳۹ ریال وجه آن توسط پهلوی دوم به بانک پرداخت گردید (عطاردی، ۷۲؛ سازمان کتابخانه ها...، سند ۵۳۲۰۶).

اکنون بخشی از این کتیبه ها شامل کتیبه قرآنی آیةالکرسی و اشعار فارسی در گنجینه آستان قدس رضوی به چشم می خورد و در شمار نفایس بسیار ممتاز موزه به شمار می رود؛ صلوات خاصه هم در خزانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود.

کتیبه های ثلث قرآنی موجود در موزه شامل شش لوحه آیةالکرسی به ابعاد ۱۳۳×۱۹/۵ می باشد. برخی از این کتیبه ها افتادگی های جزئی دارد. تاریخ و امضای کتیبه ها در میان الواح نستعلیق قرار گرفته است که در دو لوح جداگانه آمده:

«امر بصناعه هذا المرقد الاشرف الاقدس تراب اقدام زوار هذا الحرم عباسی الحسینی»

در دو سوی این کتیبه، امضای خوشنویس آمده: «کتبه العبد المذنب»، «علیرضا عباسی ۱۰۱۱».

نام هنرمند زرگر این اثر در یک لوحه کوچک ۵ ضلعی آمده است:

«عمل کلب رضا مستعلی سنه ۱۰۱۲» (پیمایش).

کتیبه امضای مستعلی زرگر: «عمل کلب رضا مستعلی ۱۰۱۲»

نگارش خط و قلمزنی روی فلز، هردو، در این اثر بسیار ماهرانه انجام شده است. نحوه اجرای اثر به این شکل بوده که ابتدا متن کتیبه ها توسط خطاط بر روی کاغذ نگاشته و سپس، زرگر توسط فنّ گرده برداشتن (طباطبایی، ۲۶۹) با گرده لاجورد، آن را بر روی ورقه طلای پهن شده روی قالب حاوی قیر و خاکستر منتقل کرده است. در مرحله بعد، با

منظر خطوط منجر شده است.

قرینه سازی کلمه «الله» در شروع کتیبه و حروف «لا» و «الا» در عبارت بعدی (هراتی، ۱۳۱) حسن تشکیل، حسن مجاورت، قرینه سازی و موازنه ماهرانه حروف مقوَس (دوردار) - که در این اثر به کرات رعایت شده -

همه در حدّ اعلا دیده می شود (هراتی، ۱۳۴؛ پیمایش) کرسی‌بندی‌های متفاوت در سطر شامل کرسی فوقانی، میانی و ذیل؛ ترکیب‌بندی متفاوت خلوت و جلوت، فضاسازی موزون با استفاده از حروف و حرکات و انواع تکنیکهای خوشنویسی، به کار پیچیدگی و زیبایی خاصی بخشیده است (هراتی، ۱۳۸ و ۱۵۴؛ پیمایش) این ظرافتها، به شکل کلی کار که به دلیل اجرا بر روی فلز شرایط خاصی دارد، قوّت و استواری بیشتری داده است و از طرف دیگر، استادای قلمزن در انتقال ظرایف حرکت قلم بر روی کاغذ، به سطح فلز، به خط جان داده است. علاوه بر آن، نقوش پیچیده شده میان کلمات، حرکت و ظرافت بیشتری به کار بخشیده و در مجموع، این ترفندها و هنرمندی‌ها، لطافت نرمی خاص کارهای خلق شده بر روی کاغذ را، به یک کتیبه فلزی بخشیده است.

منابع:

آستان قدس رضوی، آستان قدس دیروز و امروز، مشهد، ۱۳۵۶ ش؛ احتشام کاویانیان، محمد، شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۴ ش؛ خراسانی، ملا محمد هاشم، منتخب‌التواریخ، تصحیح ابوالحسن شعرانی، کتابفروشی اسلامیّه، تهران، ۱۳۸۲ ق؛ سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۵۳۳۰۶؛ سیدی، مهدی، تاریخ شهر مشهد، جامی، تهران، ۱۳۷۸ ش؛ شیخزاده، امیر، مصاحبه، ۱۴ شهریور ماه ۱۳۸۸ ش، ظهوری، رسول، مصاحبه، ۱۲ شهریور ماه ۱۳۸۸ ش، عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، عطارد، تهران ۱۳۷۱ ش؛ فتحی، کوروش، «هنر زرگری در ایران»، نامه تاریخ پژوهان، س ۶ ش ۲۳، پاییز ۱۳۸۹؛ مجتهد شبستری، محمد، «آیه‌الکرسی»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی - جلد اول، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران ۱۳۷۴؛ مؤمن، علی، تاریخ آستان قدس، آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۴۸ ش؛ نقدی، رضا، «تاریخچه ضرابی»، مجله زائر، مهرماه ۱۳۹۰؛ پیمایش، مهر ماه ۱۳۹۰ ش؛ هراتی، محمد مهدی و دیگران، هنرپژوهی در برگزیده قرآن کریم به خط و کتابت علی‌رضا عباسی، فرهنگستان هنر و مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، تهران ۱۳۸۷.